

literatura principală respectivă, însoțit de o hartă a depozitelor din această zonă.

În fine, doi indici, dintre care unul de obiecte și tipuri și altul de locuri, completează această valoroasă lucrare, fiind deosebit de utili pentru toți cei care doresc să se documenteze în problemele respective.

Tot atât de util este și volumul cu planșe și hărți, remarcabil prin tehnica superioară a graficeii.

M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA

BERNHARD HÄNSEL, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit in Carpatenbecken*, Rudolf Habelt Verlag GmbH — Bonn, 1968; 1 vol. text; 170 p. și 4 fig.; 1 vol. planșe cu 58 pl., 30 de hărți și 14 tabele cronologice

În seria lucrărilor de sinteză apărute în ultimul deceniu consacrate principalelor probleme ale epocii bronzului european se înscriu și cele două volume elaborate de B. Hänsel, sub îndrumarea prof. Vl. Milojević, referitoare la cronologia Bronzului mijlociu din bazinul carpatic, apărută în colecția Institutului de pre- și protoistorie a Universității din Heidelberg, vol. 7 și 8.

Disponind, pe de o parte, de un bogat material factual acumulat prin cercetările arheologice efectuate în ultimele decenii în spațiul cuprins între Dunărea mijlocie și Carpați și, pe de altă parte, de valorificările acestui material prin lucrări de caracter special sau de sinteză, B. Hänsel are meritul de a fi prezentat succint concluziile esențiale referitoare la cronologia Bronzului mijlociu care se desprind în stadiul actual al cercetării zonei Dunării mijlocii și Carpați.

În acest sens menționăm că folosind principalele date din conținutul lucrărilor A. Mozsolics, St. Foltiny, I. Bóna, Vl. Milojević, R. Hachmann, H. Müller-Karpe, Fr. Holste, N. Kalicz, R. Pittioni, M. Garašanin, A. Točík etc., autorul a întocmit un studiu de sinteză avînd la bază doar concluziile la care s-a ajuns în prezent, fără a se mai opri la argumentele numeroase ce au permis formularea lor. În acest fel au fost eliminate o serie de ipoteze colaterale și uneori contradictorii care ar fi îngreunat lectura studiului și ar fi estompat însăși concluziile principale ce se desprind în stadiul actual al cercetării

epocii bronzului din zona Dunării mijlocii și Carpați. De asemenea, ținînd seama de faptul că autorul s-a străduit să nu repete inutil date deja cunoscute, studiul se remarcă prin concizie și claritate.

Astfel, în partea I, consacrată prezentării principalelor elemente care constituie punctele de reper pentru stabilirea cronologiei absolute și relative, se observă o grupare a datelor arheologice pe probleme cu un conținut precis.

În acest sens, am putea considera că primele 19 pagini constituie capitolul introductiv, în care sînt enunțate și relevate pe de o parte aspectele mai dificile ale cercetării și pe de altă parte sînt evidențiate realele rezultate de pînă acum. Cu alte cuvinte, acest mic capitol scoate în prim plan stadiul la care s-a ajuns în cercetarea celei de-a II-a perioade a epocii bronzului din spațiul cuprins între Dunărea mijlocie și Carpați, cît și implicațiile ce survin prin integrarea culturii materiale din această zonă într-un context mai larg.

Capitolul al II-lea conține o prezentare succintă a datelor ce permit stabilirea sincronizării elementelor de cultură materială și a punctelor de reper pentru determinarea cronologiei absolute și relative. Pentru a reliefa cu claritate principalele jaloane pe care se fundamentează încadrarea cronologică sînt prezentate aici în cadrul unor mici subcapitole obiectele din metal, ca arme și unelte, apoi podoabe (ace, brățări, inele de buclă etc.) și în sfîrșit, un subcapitol consacrat ceramicii, insistîndu-se mai ales asupra descoperirilor care constituie așa-zise „complexe închise”. La capitolul ceramică însă sînt analizate trăsăturile specifice, ținîndu-se seama de caracteristicile ei pe anumite microzone geografice. Subîmpărțirea capitolului ceramică nu a fost făcută arbitrar, ci a fost determinată de prezența unor grupe de populație bine distincte, a căror cultură materială conține la rîndul ei un bogat repertoriu de forme ceramice și o gamă variată de motive decorative, specifice fiecărei culturi în parte.

În sfîrșit, în încheiere un mic capitol, ca și cel introductiv, este consacrat de astă dată unor considerații generale referitoare la etapele de evoluție ale celei de-a II-a perioade a epocii bronzului din zona Dunării mijlocii. În acest sens, pentru prima etapă a Bronzului mijlociu, B. Hänsel scoate în evidență, pe de o parte, persistența unor prototipuri de obiecte de bronz semnalate în perioada

anterioară, dar cărora acum li se adaugă noi trăsături caracteristice, cum sînt de exemplu topoarele cu disc pe ceafă, unele brățări etc. și, pe de altă parte, sînt subliniate noile elemente care au apărut, precum și diversitatea inventarului de obiecte de bronz. Nu putem trece cu vederea nici faptul că pentru unele categorii de podoabe ca: spiralele, pandantivele sau acele cu corpul torsionat, prezente în toate descoperirile aparținînd primei etape a Bronzului mijlociu, sînt reliefate analogiile cu obiectele de bronz similare și caracteristice culturii Vatina. Trebuie de asemenea să adăugăm aici sublinierea că o dată cu cristalizarea grupelor culturale ale bronzului mijlociu, în zonele imediat învecinate se constată prezența unor descoperiri (de obicei obiecte de bronz), specifice purtătorilor noilor culturi create. Astfel se menționează, în aria culturii mormintelor tumulare sau în zonele nordice din vecinătatea arcului carpatic, obiecte de bronz (brățări etc.), tipice în perioada a II-a a epocii bronzului din zona Dunării mijlocii.

Cea de-a II-a etapă a bronzului mijlociu, după părerea autorului, reprezintă o perioadă de consolidare a culturilor create anterior, iar metalurgia bronzului cunoaște acum o dezvoltare cu totul deosebită. Așa-zisul orizont Koszider constituie exemplul cel mai concludent. Nu mai puțin semnificativ este și faptul că o dată cu consolidarea noilor culturi și cu crearea unui centru de producere a numeroase și variate tipuri de obiecte de bronz, sînt sesizate tot mai insistent influențe exercitate de culturile zonei Dunării mijlocii către centrul Europei.

Ultima etapă din evoluția bronzului mijlociu se caracterizează nu numai printr-o intensă activitate a metalurgiei bronzului axată mai ales pe producerea unor anumite prototipuri de obiecte ca: topoare cu aripioare, săbii etc., ci și printr-o evoluție cu totul deosebită a culturii materiale. De asemenea, este reliefat cu prisosință și faptul că în întreaga zonă a Dunării mijlocii este foarte activă acum penetrarea purtătorilor culturii mormintelor tumulare.

Acest important capitol se încheie printr-o prezentare succintă a sincronizărilor cu civilizația miceniană pentru a scoate în evidență datarea diferitelor grupe ale epocii bronzului din zona Dunării mijlocii. În acest sens, reluînd observațiile făcute anterior de Forsander, Werner, Milojević, Hachmann, Moszolics, Horedt, Müller-Karpe și Kimmig

etc., autorul încadrează cele trei etape ale bronzului mijlociu în limitele secolelor al XV-lea î.e.n. (început) și al XIII-lea î.e.n. (sfîrșit), cînd deja sînt create premisele cristalizării grupelor Bronzului tîrziu, lăsînd totuși să se înțeleagă că nu este exclus ca începutul Bronzului mijlociu să se plaseze la finele secolului al XVI-lea și să se încheie la finele secolului al XIV-lea î.e.n.

Acestei prime părți din lucrarea prezentată mai sus i se adaugă un bogat material ilustrativ, precedat de un catalog al descoperirilor care au stat la baza sincronizărilor cronologice. Cele 58 de planșe sînt completate cu 30 de hărți în care sînt cartate principalele grupe de obiecte și prototipuri din metal și ceramică. În sfîrșit, în încheiere 11 schițe sugestive au scopul de a facilita urmărirea evoluției elementelor esențiale ale culturii materiale (arme, unelte, podoabe, ceramică) de la începutul bronzului mijlociu pînă în pragul Bronzului tîrziu. Apărută în condiții tehnice excelente, lucrarea este utilă și bine venită.

Cu toate că nu ne-am propus decît să semnalăm aici apariția studiului de sinteză elaborat de B. Hănsel și să scoatem în evidență utilitatea lui, totuși nu pot fi trecute cu vederea unele observații ce se detașează din lectura cuprinzătoarei lucrări.

În acest sens, trebuie să subliniem de la început că deși sînt numeroase observațiile ce pot fi semnalate în detaliu și, mai ales, cele cu referire la spațiul carpato-dunărean, noi nu ne vom opri decît la cîteva elemente care au stat la baza structurii și concepției acestei lucrări. Pentru a exemplifica totuși măcar una din observațiile de detaliu este de ajuns să amintim că la analiza minierului săbiei de la Apa (despre care s-a scris o întregă literatură), autorul consideră că procedeul folosit își are tradiții încă din bronzul timpuriu, referindu-se pentru aceasta la celebra descoperire din imediata vecinătate a spațiului carpato-dunărean, tezaurul de la Borodino. Chiar dacă autorul se rialiază opiniei exprimate de unii arheologi pentru datarea tezaurului de la Borodino în bronz timpuriu (citînd în acest sens numai pe R. Hachmann, *Chronologie...*, 1957), totuși trebuia să se țină seama că există și o altă ipoteză cu privire la încadrarea cronologică a acestui vestit depozit formulată deja cu mulți ani în urmă de Grakova-Krivțova și reluată în ultimii ani de Adrian Florescu Safronov și Bociarev cu argumente la fel de convingătoare,

care pledează însă pentru atribuirea tezaurului de la Borodino unei perioade corespunzătoare cu sfârșitul bronzului mijlociu sau chiar cu începutul Bronzului târziu. Ignorarea totală a acestei a II-a ipoteze, ni se pare nejustificată, cu atât mai mult cu cât aduce unele elemente noi ce fac incompatibile vechile interpretări și pun la îndoială însăși argumentarea folosită de autor. De asemenea, pentru a remarca încă o observație de detaliu, menționăm că la discutarea diferitelor categorii de săbii autorul nu folosește unul din studiile de bază apărut în ultimii ani în literatura noastră de specialitate. Este vorba de lucrarea lui Al. Alexandrescu, *Die Bronzeschwerter aus Rumänien, in Dacia* (N.S., X, 1966) asupra săbiilor din spațiul carpato-dunărean. Exemple ca cele citate mai sus sînt îndeajuns de numeroase, dar, așa cum am arătat observațiile noastre se referă la elementele de bază din structura lucrării prezentate aici. În acest sens, constatăm în primul rînd că studiul a urmărit cercetarea culturii materiale din zona Dunării mijlocii cu regiunile aferente, folosind pentru aceasta îndeosebi denumirea *Bronz Dunărean (Danubische-Bronzezeit)* (vezi Band 7, p. 19—22 și 159—166) și căutînd permanent să o nuanțeze din noțiunea mai cuprinzătoare *Bazin Carpatic-Karpatenbecken*. De altfel, autorul a căutat să justifice utilizarea termenului de bronz-dunărean, readucînd în prim plan precizările făcute cu ani în urmă de G. Childe Buttler, Holste etc., dar, cu toată sublinierea făcută de B. Hänsel, era totuși necesar să se discute mai pe larg cele două denumiri folosite în text, cu atât mai mult cu cât sfera lor cuprinde zone geografice într-o accepțiune oarecum diferită. Astfel menționăm, de exemplu, că pentru A. Moszolics și alții, prin denumirea de Bazin Carpatic-Karpatenbecken, trebuie să se înțeleagă spațiul geografic delimitat la nord-est, est și sud-est de Munții Carpați, cuprinzînd totodată și zona Dunării mijlocii cu regiunile aferente. Pentru B. Hänsel însă noțiunea de Bazin Carpatic suferă o modificare, fiind restrînsă spațial la zona Dunării mijlocii și a regiunilor din imediata sa vecinătate (acest fapt se urmărește ușor în text; problemele referitoare la cronologia bronzului mijlociu fiind discutate în cadrul culturilor a căror arie de răspîndire s-a extins în zona amintită).

Am ținut să scoatem în evidență cu acest prilej și totodată ca o primă observație la lucrarea prezentată mai sus, accepțiunea cu nuanțe ușor diferite a denumirii de Bazin Carpatic-Karpatenbecken, folosită în lucrările de specialitate pentru a sublinia că în stadiul actual al cercetărilor este necesară o precizare concretă a terminologiei întrebuințate de arheologi, care la rîndul ei trebuie să reflecte în modul cel mai convingător procesul istoric desfășurat în cursul mil. II î.e.n. în zonele din imediata vecinătate a spațiului carpato-dunărean.

O a doua observație ce se detașează din lectura studiului amintit se referă la prezentarea însăși a materialului arheologic. Desigur că, pentru claritate și conciziune era necesar să fie eliminată cea mai mare parte a argumentării folosită pentru formularea concluziilor ce au constituit în cazul de față baza de plecare a studiului elaborat de B. Hänsel, întrucît ele erau prezentate detaliat în articole cu caracter special, dar acest fapt a atras de la sine o schematizare a structurii lucrării. Se înțelege că pentru stabilirea limitelor cronologice și a sincronizării cu culturile învecinate, trebuiau să fie scoase în evidență principalele puncte de reper. În acest fel însă conținutul culturii materiale, trăsăturile ei definitorii sînt dislocate în elementele componente, care analizate în mod separat estompează caracterele esențiale ale fiecărei culturi în parte și chiar ale unui grup de culturi înrudite. Deși poate nu a fost în intenția autorului, dar prezentarea unor categorii de obiecte de metal fie că e vorba de arme, unelte, podoabe, ceramică etc. nu reflectă, oricît de bine ar fi fost analizate (precizîndu-se de fiecare dată condițiile de găsire și insistîndu-se mai ales asupra așa-ziselor *complexe închise*), în întregime conținutul culturii respective. De aceea, ni se pare că era cu mult mai bine să se fi pornit de la reliefa trăsăturilor definitorii ale culturii materiale, subliniindu-se totodată și unitatea contextului cultural specific bronzului mijlociu din zona Dunării. Prin aceasta nu s-ar fi exclus însă detașarea din cadrul general a acelor elemente ce constituie puncte de reper pentru stabilirea sincronizărilor cronologice și culturale, cum sînt de exemplu armele (săbii, pumnale etc.), unelte din metal, podoabe etc. și a căror circulație depășește ariile restrînse ale unor grupuri mai mici etnico-culturale. Or, din acest punct de vedere, B. Hänsel pornește de la absoluti-

zarea elementelor particulare, iar conținutul culturii materiale devine o noțiune secundară. Este astfel cu atât mai ciudat cu cât în capitolul introductiv scoțind în evidență principalele puncte de reper pentru determinarea cronologiei subliniază faptul că analiza numai a depozitelor nu poate oferi o imagine completă, ci trebuie să se adauge la acestea descoperirile închise din așezări și morminte. În aceeași ordine de idei, însăși semnificația depozitelor, care după autor poate fi diferită (tezaur, de schimb etc.), nu poate fi stabilită dacă acestea nu sînt analizate mai întîi în contextul culturii din care face parte.

În ceea ce privește periodizarea internă a acestei importante etape a epocii bronzului, autorul a considerat că cele trei stadii de evoluție stabilite de I. Bóna ilustrează în mod real procesul istoric desfășurat în zona Dunării mijlocii în secolele XV—XIII î.e.n. Din acest motiv, B. Hänsel a preluat împărțirea în trei etape a bronzului mijlociu (vezi Band 7, p. 159—166), cu deosebirea că începutul primei etape este datat mai tîrziu decît prevăzuse I. Bóna (p. 21, tabel II). În stadiul actual al cercetărilor, argumentele prezentate de I. Bóna pentru a justifica împărțirea în trei etape și preluată, așa cum am amintit, și de către B. Hänsel, ni se pare convingătoare și reflectă mai real evoluția culturii materiale din această zonă. Pentru cronologia absolută a bronzului mijlociu, avem însă unele rezerve. Astfel, limita superioară propusă de Bóna ni se pare mult prea ridicată, ea corespunzînd în linii mari cu perioada de maximă dezvoltare a bronzului timpuriu, iar cea propusă de B. Hänsel prea coborîtă. Dacă acceptăm ca *terminus ante quem* pentru bronzul mijlociu ± 1500 și sfîrșitul la finele secolului al XIV-lea sau

începutul secolului al XIII-lea î.e.n., este prea scurt intervalul acordat perioadei de maximă eflorescență a culturilor epocii bronzului. Ni se pare cu mult mai probabil ca începutul celei de-a doua perioade a epocii bronzului să se plaseze către începutul secolului al XVI-lea î.e.n.; dar pentru aceasta trebuie reanalizate argumentele ce pledează pentru această ipoteză (care de altfel nici nu este nouă). În sfîrșit, o ultimă problemă la care dorim să ne oprim se referă la sincronizarea pe care autorul le face între diferitele elemente ale culturii materiale din zona Dunării mijlocii cu regiunile învecinate. Am amintit deja că în repetate rînduri sînt scoase în evidență analogiile sau chiar întrepătrunderile reciproce ale elementelor de cultură materială din zona Dunării mijlocii, îndeosebi cu regiunile de sud și sud-vest. Credem totuși că folosirea datelor arheologice obținute prin cercetările din ultimii ani din România ar fi putut oferi un orizont mai larg autorului la înțelegerea și prezentarea îndeosebi a problemelor referitoare la sfîrșitul bronzului mijlociu din bazinul Dunării. În acest sens, amintim că datele stratigrafice care au permis o periodizare mult mai riguroasă a culturilor Otomani și Wietenberg, precum și cunoașterea mai aprofundată a însuși conținutului acestor culturi erau de un real folos la stabilirea noului context ce apare în pragul bronzului tîrziu și ar fi facilitat o sincronizare pe un spațiu mult mai vast.

În încheiere, ținem să precizăm că observațiile menționate mai sus nu au avut scopul de a pune în discuție problemele tratate de autor, ci de a sublinia unele aspecte ale studiului de sinteză elaborat de B. Hänsel și semnalate de către noi în paginile de mai sus.

MARILENA FLORESCU